

Н. П. Шеремета

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

УКРАЇНОЗНАВЧА СИНЕРГЕТИКА НАУКОВОГО НАБУТКУ ОЛЕКСАНДРА ПОТЕБНІ Й ІВАНА ОГІЄНКА

У статті здійснено порівняльний аналіз українофочого потенціалу Олександра Потебні й Івана Огієнка. Розкрито ставлення мовознавців до рідномовної освіти. Проілюстровано обшир бачення науковцями національного питання загалом і українського зокрема. Доведено думку, що право на самостійність, писемність, літературне життя мови залежить від національної свідомості носіїв мови і потреби мати своєю літературу, а також від суспільних умов, держави, що стримує чи сприяє розвою літературної мови як виразника вищої розумової діяльності народу.

Ключові слова: синергетика мови, рідномовна освіта, двомовність, національна свідомість, державотворення.

В історико-мовознавчій проблематиці наукових студій творчу спадщину славістів світового масштабу Олександра Потебні й Івана Огієнка належно осмислено. Щоправда, вичерпну біографію Потебні ще не написано, та й навряд чи може бути написано. Над з'ясуванням деяких таємниць життєпису науковця у 20-ті роки успішно працював Я. Айзеншток [1], К. Чехович [12] й ін. З 70-их років приступні архівні матеріали опрацьовує В. Франчук [11]. Долучився до осмислення україномовного аспекту діяльності мовознавця й Ю. Шевельов [13; 14].

Актуальність теми цієї статті вбачаємо в спробі порівняльної реконструкції образів Олександра Потебні й Івана Огієнка як українознавців і українотворців.

Ставимо за завдання заналізувати погляди науковців на проблему безперервного зв'язку мова – культура – етнос, значення рідномовної освіти та небезпеку двомовності. Осмислення цих питань поряд із теоретичною має також і прагматичну цінність, оскільки висновкові узагальнення можуть бути враховані при виробленні мовної політики в державі й регулюванні мовно-культурного життя суспільства.

Мовне самоствердження України нагадує бурхливу річку з двома берегами – двома мовами: чужою, запозиченою, насадженою, що вабила до культурного і політичного інтегрування спочатку у візантійський світ (церковнослов'янська), а згодом у російський (російська), і своєю, рідною, що згріває душу і пробивається крізь тенета культурної. І лише хиткий місток, «середня лінія, лінія погодження» (за А. Кримським) [3, с.395, 397] поєднує споконвічне балансування між чужим і своїм, між старим і новим, традиційним і радикальним. Ця *серединність* породила не лише «язикову двоїстість» (як її називав І. Франко [10, с.68-69]), а й спровокувала внутрішній особистісний конфлікт українців. Цю *невизначеність* уміло використовували на свій імперський розсуд країніколонізатори. Заручником «двоїстості» став і Олександр Потебня.

Минуло вже 180 років від дня народження, за словами Василя Симовича, «одного із найбільших українських учених і великих учених світу, окраси й гордоців нашого народу – Олександра Потебні». В. Симович з сумом констатує, що «тільки наше тяжке політичне становище є причиною того, що його, потомка української старшини, людину, що любила свій народ, досліджувала мову цього народу, що Потебню у світі знають як російського вченого. Професор Харківського університету, Потебня мусів викладати на цім університеті по-російському. Так само, живучи в часах нелюдських переслідувань українського слова, мусів друку-

вати свої твори російською мовою. Тим-то російській науці легко було привласнити собі Потебню, й за російським показом зробили з Потебні російського вченого на заході Європи. А втім, Потебня тут не єдиний...» [9, с.157].

Направду, професор не був шаблонним виконавцем волі Москви. Поліфонія взаємодіючих полів наукових пошуків мовознавця випрозорює його українознавчу енергетику. Українське коріння, глибинне зацікавлення творчістю свого народу, його мовою, безперечно, визначили етнічну самоідентифікацію, усвідомлення себе українцем за родом, кров'ю, менталітетом, науковими пошуками. Тому зовсім не випадково в автобіографічному листі від 11 грудня 1886 року до визначного чеського вченого-славіста Адольфа Патери О. Потебня підкреслював: «Обставинами мого життя зумовлене те, що під час наукових моїх занять вихідною точкою мого, іноді помітною, іноді не помітною для інших, були українська мова та українська народна словесність. Коли б ця вихідна точка і пов'язане з нею почуття не були мені дані, і коли б я виріс поза зв'язком із народними переказами, то, мені здається, навряд чи я став би займатися наукою» [7, с.93].

Сфера його зацікавлень охоплювала слов'ян, балтійців, індоєвропейців і загалом усе людство. Критично осмислюючи наукові постулати, він робив власні, іноколи такі непередбачувані висновки. Юрій Шевельов згадує розповіді про Потебню-лектора у Харківському університеті: «Начебто це відбувалося так: зайшовши до аудиторії, він розгортав Буслаєва «Опыт исторической грамматики русского языка» (в російській лінгвістиці того часу Буслаєв уважався найвищим авторитетом), читав звідти уривок, закривав книжку і проголошував: – так говорить Буслаєв. Але факти цього не потверджують. І починав розвивати власні думки, такі далекі від Буслаєва, як тільки може бути. Якщо котресь твердження Потебні надто гостро суперечило усталеним поглядам і хтось із слухачів пробував сперечатися та необачно говорив, що наука, мовляв, твердить цілком протилежне, Потебня перебивав його питанням: – А ви її чули? Вона ваша тітка? – Коли невдаха студент плів на іспиті нісенітницю. Потебня зауважував: – Якщо ви повторюватимете це деінде, будь ласка, не посилайтеся на мене, бо люди вважатимуть Потебню за дурня. Про неуникненну суб'єктивність людських суджень Потебня немов би казав: – Кожен з нас має окуляри. У декого вони кращі, у декого гірші... І так далі в такому ж дусі [14].

Праці О. Потебні розраховані на кожного. Але суб'єктивно, за широко ставленими проблемами, в свідомості й підсвідомості Потебні дають себе знати українське коріння й українські стимули.

Згідно з мовним законом людства, саме жива природна мова поєднує людину і світ, формує зв'язки окремої людини з іншими людьми. Але лише рідна мова як особлива символічна система ці зв'язки гармонізує, витворюючи неповторну для кожної людини і народу (етносу) духовну єдність зі світом. Ці зв'язки і ця єдність невидимі для нашого «фізичного» ока, «налаштованого на повсякденність» (М. Гайдеггер), але вони існують як могутні й непереможні чинники незнищенної людської душі, яка прагне до споконвічної цілісності зі світом і його Творцем [2, с.18].

Рідна мова – найважливіший ґрунт, на якому духовно зростає й цвіте нація, то «сила культури, а культура – сила народу», – переконає нас Іван Огієнко у праці «Наука про рідномовні обов'язки» [4, с.11]. Цей катехізис освіти стверджує, що тільки рідна мова є для людини найвищою цінністю, оскільки приносить найбільше й найглибше особисте щастя, водночас рідна мова є і найвищою державною цінністю, оскільки формує найсильніші патріотичні характери.

Духовну синергетичну сутність мови інтуїтивно відчував і Олександр Потебня. Тому не дивно, що у своїй монографії «Мысль и язык» (1862 р.)

Олександр Опанасович доводить глибинний зв'язок думання з мовою – скарбницею традиційно-колективного світосприймання. Його філософська концепція мови вибудована шляхом осмислення гумбольдтівських ідей. Акт мовлення пояснювався не як передавання думок у процесі комунікації, а лише як стимулювання в слухачеві ментальної діяльності в заданому мовцем напрямку. А оскільки, за Потебнею, кожна мова є синергетичною системою, то, відповідно, набуток людства становить тільки взаємодія всіх мов, а втрата будь-якої мови (водночас і її носія – народності) збіднює все людство.

Водночас у його загальну теорію – *мова і народність* – ніяк не вкладалося питання українського мовного навкілля. «Об'єднати до купи Потебню – «політолога» і Потебню історика людської думки та мовлення – річ нездійсненна, – пише О. Шевельов. – Нова метода, багатство зібраного фактичного матеріалу не підкріплювали особистих глибоко відчуваних патріотичних поривів, філософська концепція Потебні стосовно мови / народності вимагала драстичного перегляду» [14]. Тому стаття «Язык и народность» упорядковувалася і була опублікована вже після смерті автора – 1895 року – його учнями, за чорновими записами, які сам учений, за життя, не зміг сфокусувати. Ю. Шевельов радить учитуватись в автентичні потебнівські тексти, де розглядалися зв'язки мови з мовним середовищем, питання двомовності, важливість освіти рідною мовою. Такими він визнає частину рецензії на збірник Я. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», опублікованої 1880 року в академічному виданні, а також датований 1887 роком лист до Олени Штейн [14].

На думку К. Чеховича, Потебня виводив формування нації не із зовнішніх обставин, а з внутрішніх джерел, «містичного ядра», що живе у підсвідомих глибинах етнографічної маси та може видобутися на поверхню свідомості і стати керманічем усіх національних змагань в усіх ділянках життя. Об'єктивна національність може вийти із темних глибин підсвідомого хотіння на ясний шлях свідомих зусиль волі [12]. Водночас, коли якась народність розчиняється в іншій, це збіднює все людство, а отже, і народність-переможця. «Денационализация... ведет к экономической и умственной зависимости и служит источником страданий... Денационализация сводится... на нравственную болезнь: на неполное пользование наличными средствами восприятия, усвоения, воздействия, на ослабление энергии мысли; на мерзость запустения на месте вытесненных, но ничем не замененных форм сознания; на ослабление связи подрастающих поколений со взрослыми, заменяемой лишь слабою связью с чужими; на дезорганизацию общества, безнравственность, оподление» [6].

Потебня бачив надмірний зріст числа відступників, що тяглися до російського. Можливо, саме тому він докладно переказує наведений у Головацького випадок про згерманізованого в австрійській армії жовніра-українця. Подібних перекидьків-ренегатів на російський бік було ще більше. Розумів, що цей процес не є наслідком «природних» міжнародних взаємин, а став результатом насильницьких засобів. Тому велику надію покладав на школу, на рідномовну освіту. У листі до Олени Штейн він картає всяку освіту, базовану на багатомовності. Вивчення іноземних мов має відбуватися або з практичною метою (торговельні справи й ін.), або для розширення меж думки. У дитячому віці такі завдання відсутні, а іншомовне слово, стаючи поруч із рідним, не додає нічого нового до знань, як чуже мертве тіло в організмі призупиняє й спотворює його діяльність. Той, хто розмовляє двома мовами, нехай навіть з примусу, – переконув О. Потебня, – змінює водночас і характер, і напрямок думки. Російську школу, де дітей інтелігенції з 10-11 років примушували вивчати до п'яти іноземних мов, він називає «діот-

ською». Не чужих мов треба навчати дитину, наполягає він, а учить дитя уму, вбравши для цього один інструмент – язик матері. Для наочності він використовує порівняння процесу опанування мови з навчанням музики, а не лише техніки гри, на якому з інструментів (не кількох же відразу): треба вчити спочатку за голосом чи певним інструментом. Так розумовий розвиток дитини необхідно здійснювати за природним інструментом, яким є мова матері [6, с.139-140].

Теоретичні погляди Потебні спонукали І. Огієнка до вироблення чітких засад навчання рідної мови та рідною мовою. Знання інших мов учений вважав дуже корисним, адже «здавна українці вславились, як гарні знавці іноземних мов» [5, с.59], через що їх рано можна було зустріти на Москві на службі товмачами та в Посольському приказі, де вони перекладали з чужих мов. Водночас, усвідомлюючи, що «наука чужою мовою не пускає в людині глибокого коріння» [5, с.122], він сам укладає необхідні праці педагогічної проблематики, як-от: «Українська граматична література: Розгляд підручників по яких можна вчитися і вчити української мови» (К., 1908); «Українська граматика: Основи українського правопису: Підручник для 2-го та 3-го року навчання» (К., 1918); «Українська мова: Бібліографічний покажчик літератури до вивчення української мови» (К., 1918); «Рідне писання. Українська граматика: Основи українського правопису: Підручник для 1-го року навчання» (Київ – Львів – Відень, 1921); «Головніші правила українського правопису» (Тарнів, 1922); «Чистота і правильність української мови: Підручник для вивчення української літературної мови» (Львів, 1925) й ін. Видання часопису «Рідна мова» (1933-1939) стало скарбницею аналізу найактуальніших проблем українського мовознавства та лінгводидактики.

О. Потебня і сам прагнув організувати недільні школи, навіть уклад не звичний і цікавий буквар для недільних шкіл (1862 р.). Ю.В. Шевельов, детально проаналізувавши Потебнянський буквар, наголошує, що у ньому немає церковного та релігійного матеріалу, він відзначається свіжістю світобачення... Живомовна розмовна мова сперта на південно-східні говірки й цілком протиставлена церковно-літературній традиції українського бароко» [15, с.472-473].

О. Потебня висловлює надію на молодь, на студентів, які, завдячуючи національному самоусвідомленню, зможуть українізувати університети. У одному з трьох листів Потебні до приятеля з Харківської Громади Івана Біликова (Берлін, 1862 р.) автор констатує, що в університетах існує «разобшенность» між студентами і викладачами, оскільки службовий персонал, спеціально професура, затверджується в Петербурзі. Відповідальність за майбутнє університетів повинні перебрати на себе студенти. З часом російські професори мали б відійти, бо з них навіть «лучшие чувствуют себя в Харькове чужими; их место было бы на родине». Але ота невизначеність, внутрішній конфлікт, коли «мы не сознаем своей племенной особенноти и вместе с тем не признаем своего тождества с окружающею нас Москвою» і не дали можливості місцевому «студенту ближе всего стать само-му... украинцем, а потом стараться сделать университет украинским» [6, с.53-64].

Суголосними є висновки відомого громадського діяча, дисидента Євгена Сверстюка, який на прикладі свого виступу в оселі Спілки Української Молоді в українській діаспорі США проілюстрував недопустимість і наслідки штучного відриву від живої мови народу. Тоді зауважив, що «його слухачі зовсім не реагують на жарти, тобто – не знають живої мови. А нещодавно схожу картину спостерігав, виступаючи перед учнями київської школи. Українська для них – не органічна мова, якою вони мислять» [8].

Після поразки польського повстання 1863 р. бойовий оптимізм молодих років О. Потебні поступився місцем песимізму. Втрата трьох братів, двоє з

яких загинули у повстанні, наклепницькі напади преси в Росії й Австрії, брутальне поводження з ним поліції в обох державах, авторитарний тиск університетського керівництва, настороженість колег і знайомих, повсюдна перемога реакції після таємного Валуєвського циркуляру похитнули сподівання О. Потебні на пробудження України. Професор тримається осторонь не тільки найближчого оточення в провінційному Харкові, а й не має контактів з ширшим громадським життям в Україні. Слабкість тогочасної української культури й літературної мови не давали надії. Адміністративна система й економічні обставини виключали можливість поважної україномовної освіти і науки. Дух розчарування й гіркоти він намагався надолужити науковою працею, яку писав російською мовою. Водночас «тематикою, ідеологією і почуттям мовознавець був насамперед українським науковцем» [13, с.69]. Він прагнув «сприяти збереженню української мови і тим простеляти шлях її майбутньому усамостійненню» [13, с.68].

Отже, і на сьогодні, коли ми досі відчуваємо відлуння кількасотлітнього московщення нашої держави, різноаспектні згущення наукових сенсів О. Потебні та І. Огієнка у своєму саморозгортанні доводять актуальність їхніх поглядів і для сучасної лінгвофілософії, психолінгвістики, і для нинішнього переосмислення безперервного зв'язку мова – культура – етнос.

Список використаних джерел:

1. Айзеншток И.Я. Из истории научного наследия А.А. Потебни / И.Я. Айзеншток // О.О. Потебня і проблеми сучасної філології : зб. наук. праць / відп. ред. В.Ю. Франчук. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 194-243.
2. Бацевич Ф. Синергетика рідної мови / Ф. Бацевич // Українське мовознавство. – 2009. – №39. – С. 11-18.
3. Кримський А.Ю. Нарис історії українського правопису до 1927 року / А.Ю. Кримський // Історія українського правопису XVI-XX століття : хрестоматія. – К., 2004. – С. 392-414.
4. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки / І. Огієнко. – Львів : Фенікс, 1995. – 46 с.
5. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. – К. : Довіра, 1992. – 141 с.
6. Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація: статті і фрагменти / О. Потебня ; упоряд. і вступ. ст. Ю. Шевельова. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія наук у США, 1992. – 156 с.
7. Потебня О.О. Лист до А.О.Патери / О.О. Потебня // Олександр Опанасович Потебня: Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження. – К., 1962. – С. 93.
8. Продовження розмови у числі 21 «СП» про книгу «Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovoprosvity.org/pdf/2005/Slovo-24.pdf>.
9. Симович В. Олександр Потебня. Великий український мисленник-мовознавець / В. Симович ; підгот. О. Задорожний // Українська мова; Науково-теоретичний журнал. – 2010. – №3. – С. 157-159.
10. Франко І. Зібрання творів : у 50т. / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 40: Літературно-критичні праці. – 559 с.
11. Франчук В.Ю. Олександр Опанасович Потебня / В.Ю. Франчук. – К. : Наук. думка, 1985. – 168 с.
12. Чехович К. Олександр Потебня: український мислитель-лінгвіст [Електронний ресурс] / К. Чехович ; ред. Р. Смаль-Стоцький. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Chekhovyuch_Kostiantyn/Oleksandr_Potebnia_ukrainskyi_myslytel-linhvist.pdf.
13. Шевельов Ю.В. О.О. Потебня і стандарт української літературної мови / Ю.В. Шевельов // Мовознавство. – 1992. – №2. – С. 67-74; №3. – С. 57-68.

14. Шевельов Ю. Олександр Потебня і українське питання (Спроба реконструкції цілісного образу науковця) [Електронний ресурс] / Ю. Шевельов // Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація. Статті і фрагменти. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія наук у США, 1992. – Режим доступу: http://maidan.org.ua/yuri_sheveliov/Potebnia.htm.
15. Шевельов Ю. Вибрані праці : у 2 кн. / Ю. Шевельов. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Кн. 1: Мовознавство. – 584 с.

This article provides a comparative analysis of Ukrainian creative potential of Olexander Potebnja and Ivan Ohienko. It's reveals the attitude of linguists to native education. Scientists illustrated expanse vision of national issues in general and Ukrainian in particular. An idea is well-proven that the right to independence, writing, language literary life depends on the national consciousness of native speakers and needs to have its own literature, as well as the social conditions, state that restrains or promotes the development of literary language as an expression of higher mental activity of people.

Key words: synergetics of language, native language education, bilingualness, national consciousness, creation of the state.

Отримано: 01.11.2015 р.

УДК 811.161.2:373:398

С. А. Шуляк

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ЗАМОВЛЯНЬ (на основі мовної спадщини Івана Огієнка)

У статті вивчено лексику українських народних замовлянь на основі мовних досліджень Івана Огієнка. Проаналізовано лексеми на позначення реалій християнської релігії та назв, що відповідають елементам давньої віри наших пращурів. Описано найпоширеніші символи та їх функціонування в українських замовних текстах.

Ключові слова: християнська лексика, текст, лексема, давня віра, українські замовляння, символ.

У величезній за обсягом і багатогранній за проблематикою науковій, просвітній, культурологічній спадщині видатного діяча українського відродження Івана Огієнка особне місце посідають праці, присвячені різноманітним аспектам розвитку української мови [8, с.6].

Свій природжений хист ученого, педагога, державного, громадського, церковного і культурного діяча він однаковою мірою успішно застосовував як мовознавець та літературознавець, редактор та видавець, перекладач та поет, ректор та міністр, православний митрополит та історик української церкви [9, с.18]. Одне беззаперечне: він чесно і сповна служив українській справі, до останніх днів свого довгого й важкого життя не полишав подвижницької діяльності на ниві відродження нації, в захисті, а згодом в утвердженні та розвії рідної мови, культури в цілому [9, с.18].

Іван Огієнко прийняв духовний сан і завершив свою земну дорогу далеко за океаном під іменем митрополита Іларіона. Та навіть опинившись на чужині, він за пастирськими турботами ніколи не забував, що він українець і що «служити народові – то служити Богові» [13, с.18].